

ПРАВНА КУЛТУРА И ВЪЗПИТАНИЕ

Софка Матеева¹

Summary: Legal Culture and Upbringing

The paper deals with issues with regard to the legal culture and upbringing as a precondition for the legal regulation effectiveness in modern democratic states. These issues are interpreted as part of the culture of the society which englobes knowledge, beliefs, customs, laws and various other abilities, which human beings get to, know in the process of their socialisation.

The philosophic and sociological understanding of culture is being considered as a system of complex and multilayer structure, formed historically. Legal culture as part of the general culture of the society is related to the use of legal values, which may motivate people towards a positive social behaviour without external intervention or compulsion.

Key Words: Legal Theory, Legal Sociology, Society.

Отношението към правото и правомерното поведение на гражданите се формират под въздействието на множество фактори от субективен и обективен характер. Сред тях специално внимание заслужават правната култура и възпитанието. В съвременните демократични общества, това са важни предпоставки както за утвърждаването на принципите и нормите на гражданското общество, така и за осъществяването на ефективна превенция спрямо тези, които имат склонност или са подложени на изкушението да прекратят границите на законността, водени от лични подбуди или под влиянието на околната социална среда.

Правната култура е част от културата на обществото, поради което е необходимо да се внесат някои уточнения, относно етимологията на термина „култура“. Има сведения, че думата „cultura“ е използвана още в Древния Рим в два смисъла – като обработка на земята и отглеждане на посеви и като възпитание и образование. От времето на своето появяване до сега, този термин получава множество, макар и

¹ Проф. д-р Софка Матеева е член на департамент „Право“ на Нов български университет, където изнася лекции по обща теория на правото и сродни правни дисциплини.

взаимосвързани значения, които му придават различни смислови нюанси. В общия случай под култура се разбира – равнище на образованост, добри маниери и овладяно поведение в обществото, познания и умения в областта на изкуствата, езикова комуникативност, познаване на обществените обичаи и традиции и т.н.

В научната общност, споровете около съдържанието и смисъла на понятието „култура” все още продължават. В литературата се посочва, че съществуват между 250 и 500 различни определения, нюансирани в един или друг аспект. Философите определят културата като система от исторически формирани небиологични програми за човешко поведение, общуване и действие². Същественото в тази дефиниция е, че се отчита една характерна особеност на културата като социално явление. Това е обстоятелството, че тя се формира в процеса на изграждането на човешката личност и че не може да се унаследява по биологичен път. Запазването на културните постижения и традиции в обществото се предават от поколение на поколение посредством общуването (комуникацията).

Английският антрополог *Е. Тайлър* дава определение на културата, което се смята за класическо. Според него, „*Културата ... е сложно цяло, включващо в себе си знания, вявания, изкуство, морал, закони, обичаи и други способности и умения, които се усвояват от човека като член на обществото*”³. Към казаното от Е. Тайлър следва да се добави, че човешкото съществуване в обществото се осъществява в определена материална и духовна среда. Тя намира отражение в съзнанието на отделната личност и формира определени възприятия и представи, които, от една страна, създават нагласи за поведение в обществото, а от друга, са източник на емоции и преживявания, които съставляват вътрешния душевен свят на хората. *В този разширен смисъл, понятието „култура” изразява субективното отражение и проявление на конкретен исторически обусловен тип човешка цивилизация.*

Социологията разглежда културата като съвкупност от общовалидни модели за поведение, които действат в обществото като цяло или в отделни негови структури –

² Вж. Новейший философский словарь. Минск, 1998. стр. 344.

³ Tylor, E. Primitive Culture. N. Y., 1958, p.1.

класи, групи, прослойки⁴. В този смисъл, в едно и също общество могат да съществуват различни по своя характер култури или културни модификации. Колкото по-силна е диференциацията между различните структури в рамките на дадено общество, толкова по-съществени са и различията между културните модификации в него. Пример за такива различия ни дават – в исторически план обществата с ясно изразена класова структура, а в днешно време – общественият живот в някои страни, в които са се запазили сравнително по-ясно изразени елементи на кастово и религиозно разделение. Наред с тези, повече или по-малко, съществени културни различия – в рамките на едно общество – съществуват и някои културни нюанси и особености, които формират така наречените „субкултури“. Това са културните характеристики на сравнително обособени социални общности, които формират и свои специфични културни модели на поведение. Характерното за т. нар. „субкултури“ е, че те се вписват в „общата“ култура на дадено общество като я превръщат в сложен и многолик социален феномен.

Влиянието на културата върху индивида е комплексно. Това се дължи на многообразието на елементите, които изграждат нейната сложна многопластова структура. От социологическа гледна точка в структурата на културата се включват:

- *ценности* – вечни самодостатъчни идеи за добро и лошо, за красиво и грозно, за истина и лъжа, за справедливо и несправедливо и др. В рамките на определена културна традиция те се предават от поколение на поколение с възпитанието, образованието, науката и изкуството.

- *идеология* или система от възгледи и убеждения, насочена към възпроизвеждането и утвърждаването на определени обществени отношения;

- *език* – система от словесни кодове и символи, която служи за вербална комуникация и взаимодействие, и в определени случаи за етническа идентификация;

- *символи* – системата от кодове за социална идентификация. Тук се причисляват символите на държавата – знаме, герб, химн; различните видове униформени облекла на различни видове държавни служители; някои характерни елементи от облеклото на редовите граждани; типични повтарящи се елементи в архитектурата на сградите, в

⁴ Волков, Ю. Г. Социология. М., стр. 134.

оформлението на жизнената среда и др.

- *традиции* – съвкупност от представи и модели на поведение, типични за дадена социална общност, които се предават от поколение на поколение чрез възпитанието и въздействащата сила на подражанието.

- *ритуали* – последователност от действия, жестове и думи, изпълнявани в строго определено време и място, с цел да се съхранят в паметта на членовете на дадена общност събития от миналото (твърде често в митологизиран вид). Смесът на ритуалите е в приобщаването на личността към дадена социална група и нейното ангажиране с определена обща кауза.

- *модели за поведение* – идеални представи за това, как човек трябва да се държи в обществото при една или друга ситуация. В тях се отразяват спецификата на миросгледа, на ценностните ориентации и на морално-етичните норми и принципи за поведение, господстващи в дадено общество.

Както е видно, културата има сложна конфигурация, в основата на която са правилата за поведение, които хората са призвани да спазват, за да не изпаднат в социална изолация. *Културните образци* са резултат от взаимоотношенията между хората в обществото и като такива *имат надиндивидуален характер*. Но, за да въздействат върху поведението на хората, те трябва да бъдат припознати от отделната личност и да се осмислят като нейни собствени виждания и убеждения. Само при това условие културата като обществено явление и като лична мотивация е в състояние да изпълнява своите регулаторни функции в обществото. Превръщането на културните образци в повече или по-малко задължителни норми за поведение е пресечната точка между индивидуалната лична убеденост и мотивация на личността – от една страна и обществено регламентирани изисквания за културно поведение – от друга. В този смисъл, *културата е продукт на обществения живот, който се одухотворява само в резултат от личната интелектуална изява на отделния човек*.

Обикновено се предполага, че културата е социална ценност, която по дефиниция е нещо добро и позитивно. Това обаче не винаги е така. Човек действа не само в съответствие с потребностите и изискванията на обществото, но и против тях. Това несъответстващо на интересите на обществото поведение на едни или други

негови членове също е мотивирано от културни образци на поведение, които обаче са с отрицателен знак. Техните социални характеристики и обществено проявление са аналогични на позитивните културни образци. Те също се възпитават и предават от поколение на поколение, различават се в зависимост от битовите, националните, етническите и верските особености и традиции на общността, в която са формирани. Как ще бъдат оценени едни или други културни образци на поведение зависи от избраната гледна точка. Например, в определена социална среда арогантното агресивно поведение може да се приема като изява на заслужаващи уважение и възхищение лидерски качества, амбиции и възможности. В друга социална среда подобно поведение обратно може да се оцени като проява на крайно лош вкус и на ниска битова култура. Разбира се, в обществото винаги се формира един доминиращ набор от културни ценности и образци за поведение, който се възприема като позитивна даденост. Паралелно с него съществуват различни други културни ценности и образци за поведение, които са продукт на обществения живот в отделни групи и слоеве на обществото. Степента на търпимост или антагонизъм между господстващата култура и тези зонални или субкултурни образования може да е различна – от пълно взаимно отричане и противопоставяне, до повече или по-малко взаимно проникване и неантагонистична конкуренция.

От функционална гледна точка, а също така и в исторически план, културните норми са първични. Върху тях се изграждат останалите нормативни системи на обществото: нравствени, религиозни, морално-етични и правни. *Културата е тази обществена атмосфера, в условията на която се реализира в пълен обем регулирането на социалните отношения. Без нея общественият живот на хората би загубил своята емоционална наситеност.*

В този смисъл и *правната култура на обществото е част от общата културна среда, която формира цялостно ценностната и мотивационна система за поведение на личността.* Познанията за правото са елемент от общата култура на всеки отделен член на обществото. На основата на тези познания се формират определени нагласи за поведение, които в общия случай са толкова по-адекватни на обществените очаквания и изисквания, колкото по-висока е индивидуалната правна култура.

Познаването на правото далеч не изчерпва въпроса за правната култура на

личността. Не са редки случаите, когато известни със своята противозаконна дейност престъпници са много добре запознати с действащата законова уредба. Разбира се, това не им пречи да нарушават законите, а дори напротив – дава им възможност умело да ги заобикалят и дори да ги използват в свой интерес. Правните знания прерастват в правна култура само тогава, когато се осмислят и като мотив за позитивно социално поведение. От тази гледна точка, *правната култура е усвояване на правни ценности, които се превръщат в собствена характеристика на личността и мотивират нейното поведение в обществото без външна намеса или принуда*. Казаното за правната култура се отнася за правото, разглеждано в качеството му на социален институт. Това означава, че културна ценност е не само и не толкова конкретната формулировка на законите, защото тя може да търпи промени. От значение е преди всичко формираната нагласа и убеждение, че законите са нещо важно и стойностно в живота на обществото и на отделния човек и именно поради това е необходимо те да бъдат спазвани.

От посоченото по-горе става ясно, че *формирането на правна култура в обществото е сложен и продължителен процес*. Необходими са трайни исторически наславания в общественото съзнание на социална информация за позитивната същност на правото и за неговата конструктивна роля и функции при осъществяване на обществените отношения, за да се изградят устойчиви правно-културни традиции.

Както е добре известно, правото е свързано с отстояването на интереси. В този смисъл, то твърде често се явява арбитър при разрешаването на социални спорове и конфликти. Историческият опит дава възможност, от безкрайната поредица разрешени на основата на правото социални противоречия и конфликти, да се формира представата за правото като социална ценност както в общественото съзнание, така и в съзнанието на отделната личност. Това е труден процес, който се влияе от множество разнородни по характер фактори. Несъмнено *в основата на осмислянето на правото като социална ценност е разбирането за необходимостта от внасяне на определен порядък в обществения живот, който да е задължителен за всички негови членове*. Но, доколкото правото налага този порядък в общия случай със силата на едни или други принудителни мерки за въздействие, то отношението към него като към „социална ценност” в индивидуален план може да е различно от глобалната обществена оценка.

В този смисъл, правото като културна ценност освен по пътя на осмислянето на

неговата обществена целесъобразност се утвърждава и възпитава чрез прилагането на принудителни мерки за въздействие. Ето защо механизмът за формиране и утвърждаване на правна култура има определена специфика. Той се отличава от механизмите, с помощта на които се възпитават и утвърждават останалите елементи, изграждащи културния облик на обществото и на отделната личност със своята много по-ясно изразена императивност. Веднага следва да се отбележи, че *прилаганите от Закона наказателни мерки за въздействие нямат еднозначно отражение върху процеса на формиране и утвърждаване на правото като културна ценност както на обществено, така и на индивидуално равнище. Възпитателно въздействие с позитивен знак могат да имат само тези наказания, налагани от Закона, които се вписват в моралния кодекс на обществото.* В случаите, когато прилагането на законите е свързано с отстояването на определени класови или корпоративни интереси, които са в грубо противоречие с интересите на останалата част от обществото, прилагането на правото може да води до ерозиране на едни или други вече изградени позитивни елементи от правната култура на обществото и на отделната личност. Или *конкретната юридическа практика променя динамично правното съзнание както на обществено, така и на индивидуално равнище.*

Въпросите на правното съзнание са детайлно разработени в научната юридическа литература, в т.ч. и в научната литература, посветена на проблемите на правната социология⁵. В случая е важно да се отбележи, че *процесът на формиране на правно съзнание* (знания за правото и отношение към него) *включва рационални и емоционални компоненти. Рационалните компоненти* се формират на основата на придобитите конкретни правни знания. Те дават възможност да се осмисли конструктивната роля и функция на правото в дейността по регулиране на обществените отношения и интереси. *Емоционалните компоненти* са свързани с респекта (уважението) към законите и с формирането на представи за вина, отговорност, дълг и т.н., във връзка с изграждането на индивидуални нагласи и мотиви за правомерно поведение в обществото. Емоционалните аспекти на правното съзнание имат множество допирни точки с морално-етичните компоненти на общественото съзнание. В много случаи, индивидуалното правомерно поведение на хората в

⁵ Вж. Бойчев, Г. Правова държава. Философски аспекти. С., 2003, стр. 82. и Наумова, С. Социология на правото. С., 2000, стр.178.

обществото е продиктувано не толкова от познаването на законите, колкото от следването на определени общоприети морално-етични норми и принципи, които са заложени и в основите на правото като социален институт. Разбира се, това е само една обща интуитивна рамка, в която би следвало да се вграждат системно и целенасочено конкретните елементи на правното съзнание и култура. Но тази рамка е особено важна от гледна точка на взаимодействието на правото с останалите естествени социални регулатори на човешкото поведение в обществото. Тя е особено важна и от гледна точка на *правното възпитание*.

Изграждането на човешката личност е продължителен и сложен процес на осмисляне на факти и явления от природната и социалната действителност. В обществото този процес на осмисляне се подпомага и опосредства от човешкото общуване. Посредством общуването, хората взаимно обогатяват своите познания за света и обществото. Тези познания, от една страна, са достояние на индивидуалното съзнание на личността, но, от друга, прерастват в един сумарен надиндивидуален духовен продукт, който намира отражение в общественото съзнание. В този смисъл, когато осъществява своите социални контакти в обществото, всеки отделен човек формира своите познания за света ползвайки както своя личен опит и мисловен потенциал, така и сумарния надиндивидуален опит и познание, съхранени в общественото съзнание. В този смисъл, в процеса на своето изграждане като личност, човек се обогатява с опит и познание, както в резултат от собствената си мисловна дейност, така и като ползва „наготово” опита и познанието, натрупани в общественото съзнание, в резултат от многовековното развитие на човешката цивилизация.

Възприето е, процесът на изграждане на човешката личност да се обозначава с понятието „възпитание”. От посоченото по-горе става ясно, че по същество възпитанието се осъществява по две направления – като придобиване на собствен опит и познания за обкръжаващата действителност и като взаимстване на опита и познанията, съхранени в общественото съзнание. В този смисъл, културното възпитание на личността също е плод от индивидуалните интелектуални усилия на отделния човек – от една страна и на упражненото обществено въздействие – от друга. *Възпитанието е волеви процес.* Човек възприема и осмисля информацията, получена от обкръжаващата го действителност и на тази основа формира осъзнато и целенасочено своите нагласи и установки за поведение. От своя страна, обществото също така

осъзнато и целенасочено подтиква индивида към възприемане на определени правила и норми за поведение. Възпитателното въздействие върху отделния индивид може да бъде упражнено с различна степен на императивност – от непринуденото и почти незабележимо въздействие, по линията на спазването на определени традиции и обичаи, до императивната забрана или указание на Закона. В този смисъл, *правното възпитание е неделима част от комплексното възпитание на личността, което има за цел да формира нагласите и мотивацията за нейното допустимо и очаквано поведение в обществото*. Неговата задача е да формира в съзнанието на всеки член на обществото необходимите знания, убеждения и мотиви за правомерно социално поведение. Същественото в случая е, че правното възпитание следва да превърне правните ценности и норми на обществото от външни мотивиращи фактори във вътрешно убеждение и личностна мотивационна схема за поведение на отделния член на обществото. Това несъмнено е изключително сложна задача, за изпълнението на която е необходимо да се мобилизират усилията всички структури на гражданското общество.

В контекста на това изискване е важно да се отбележи едно съществено обстоятелство, което е в състояние да облекчи или напротив – сериозно да затрудни правното възпитание и да снижи или да повиши неговата ефективност. Става дума за съответствието между съдържанието и общата логика на действащото законодателство – от една страна и правната практика, свързана с неговото приложение – от друга. Когато правната практика следва стриктно логиката на социалната целесъобразност, заложена от законодателя в приетите от него закони, тогава респектиращата сила на съдебните решения имат такова възпитателно въздействие, каквото не би могла да постигне никаква друга възпитателна акция или кампания. И още нещо. Вече стана дума, че правото се възприема от обществото като културна ценност дотолкова, доколкото конкретните законодателни решения и правната практика съответстват, от една страна, на моралния кодекс на обществото и от друга – на актуалните обществени потребности и интереси. В този смисъл, основите на правното възпитание са заложили в законотворческата дейност на държавата, която се определя чрез дейността на правозащитните и правораздавателните органи, за да достигне до обществото като възпитателни послания, които да обогатят неговата правна култура.

Някои автори определят правното възпитание като ...”целенасочена дейност на държавата, на обществените организации и на отделните граждани по предаването на

юридически опит и на системно въздействие върху съзнанието и поведението на хората, с цел да се формират определени позитивни представи, възгледи, ценностни ориентации и установки, осигуряващи спазване, изпълнение и използване на юридическите норми⁶. Тези разбирания са в потвърждение на тезата, че правното възпитание е сложна и многоаспектна дейност, която естествено предполага наличие както на система от организационни предпоставки и условия, така и на социални механизми, чрез които субектите на правното възпитание могат да въздействат на общественото и индивидуалното съзнание за осмисляне и възприемане на едни или други правни норми и принципи.

В съвременните условия, техническите и организационните възможности за осъществяване на правно възпитание са практически неограничени. Електронните медии и интернет предлагат възможности за интерактивно обучение и възпитание, които днес вече са достъпни за широки кръгове на обществеността. Въпросът е, тези възможности да се използват пълноценно и интензивно. Разбира се, не би следвало да се пренебрегват и доказалите своята ефективност традиционни форми, средства и техники за правно възпитание. В това отношение много полезни могат да са правните семинари, курсове и школи, както и утвърждаващите се в последно време „правни клиники“, в които гражданите могат не само да получат компетентна правна консултация, но и да обогатят своите правни познания и култура. Едва ли ще загубят някога своето значение и такива форми на правно възпитание, каквито са: живото слово на изтъкнати учени-юристи и специалисти от юридическата практика; журналистическите изяви по актуални правни проблеми и разяснителните кампании, организирани от медиите по повод на новоприети закони. Не би следвало да се подценяват и възпитателните възможности (в областта на правната култура) и на киното, художествената литература и театъра.

В гражданското общество, заинтересовани от използването на посочените възможности са не само държавните органи и институции, но също така и множеството граждански организации и сдружения. *При утвърждаването на демократичните принципи в управлението на обществените отношения* (наред с разширяването на

⁶ Теория на държавата и права (Под редакцията на проф. д.ю.н. Матузова, Н. И. и д.ю.н. проф. А. В. Малько). М., 2001, стр. 623.

организационно-техническите възможности за осъществяване на възпитателно въздействие) *съществено се променят тематичните акценти на правното възпитание*. От възпитание, при което се акцентира върху изграждането на нагласи и убеждения, свързани с изпълнението на предписани от Закона задължения, *днес акцентът на възпитателното въздействие се поставя върху балансираното осмисляне и реализиране както на задълженията, така и на правата на гражданите*. Няма съмнение, че колкото по-добре гражданите познават и отстояват своите права, толкова по-ограничена остава сферата за действие на правонарушителите, които пренебрегвайки Закона, по същество отнемат нечии граждански права или свободи.

В заключение към посоченото може да се отбележи, че проблемите на правната култура и възпитание са все още сравнително слабо разработени в специализираната литература. Социалната динамика и утвърждаването на демократични принципи и норми при регулирането на обществените отношения правят този пропуск особено съществен. Социалната практика все по-настоятелно налага правната култура и възпитание да се превърнат в един от акцентите на културната политика на обществото. Едва ли ще е пресилено ако се каже, че *културният облик на съвременната цивилизация се формира до голяма степен от променената роля и значение на правото в развитието на обществените отношения*. В този смисъл, научните изследвания и социалната практика са изправени пред необходимостта да отговорят адекватно на едни сериозно променящи се социални потребности и изисквания.